

gelebilecek saldırılara karşı Ravza adasıyla birlikte bir savunma hattı oluşturuyordu. Geniş bir alana yayıldığı anlaşılan Hamrâ hıttası şehrin kuzeybatısında yer alıyor ve Ehlü'r-Râye'nin kuzeyine bitişik olan Hamrâû'd-dünyâ, Hamrâû'l-vüstâ, şehrin kuzey sınırı boyunca uzanan Hamrâû'l-kusvâ olarak üç bölüme ayrılıyordu. Belî, Fehm, Udvân, Murâd, Selâmân, Yeşkür b. Lahm, Hüzeyl b. Müdrik, Yenne, Benî Erzak ve Rûbeyl gibi Mudarî yahut Yemenî Arap kabilelerinin yanı sıra (a.g.e., s. 161) bölgede gayri Arap müslümanlar da (mevâlî) iskân edildi, ayrıca hristiyan Kıptî unsuru da muhafaza edildi. Lefîf hıttasına Yemen asıllı Ezd, Hicr, Gassân, Şücâa, Cüzâm, Lahm, Vahaf ve Tenûh kabileleri yerleştirildi (Makrîzî, I, 296). Fustat'ın nüfusu ilk yirmi otuz yıl içinde birkaç kat arttı. Hz. Osman devrinde semtler arasındaki boş alanların çoğu dolmuş (İbn Abdülhakem, s. 128), Muâviye döneminde şehrin merkezî kısmında neredeyse boş arazi kalmamıştı. Fetihten sonra iskân amacıyla gelen Lahm, Murâd, Benî Kilâb ve Benî Aclân kabileleri kendi istekleri doğrultusunda Mısır'ın Feyyûm bölgesine yerleştirildi. Hz. Ömer, 20 (641) veya 16 (637) yılında fethedilen Musul'a Arap kabilelerini iskân ederek burayı da bir ordugâh-şehir haline getirdi ve ortasına büyük bir cami yaptırdı (Belâzûrî, *Fütûh*, s. 327). Hz. Osman Musul'a Ezd, Kinde, Tay, Abdülkays kabilelerinden 4000 kişi iskân etti. Mardin'in, Tûr Abdîn ve Dârâ ile beraber 19 (640) yılında İyâz b. Ganm tarafından fethedildiği ve ardından bölgede yoğun bir Arap iskânının gerçekleştirildiği zikredilir. Hz. Osman zamanında 25'te (645-46) Tiflis'e bir garnizon yerleştirilip emniyet sağlandı ve bölgeye müslüman topluluklar yerleştirildi.

32 (653) yılında fethedilen Kâlikâlâ'ya (Erzurum) 12.000 kişilik muhafız birliği yerleştirilerek kendilerine iktâ araziler verildi. Hz. Ali'nin Azerbaycan Valisi Eş'as b. Kays, Hz. Ömer devrinde fethedilen Erdebil'e Kûfe'den gelen bir grup Arap asker yerleştirmiş ve burayı büyük bir şehir haline getirmişti. Ardından Suriye, Basra ve Kûfe'den bu askerlerin mensup olduğu kabilelerden pek çok göçmen buraya geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Meğâzî", 53; Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Şıffin* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1365, s. 117; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, I, 291, 297-298; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 98, 128, 161; Belâzûrî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 77, 275-276, 327; a.mlf., *Ensâb*, III, 79; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 488-489; IV, 42, 44-45, 48, 279; V, 368; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 264,

491-492; Cemâleddin el-Matarî, *et-Ta'rif bimâ enseti'l-hicre min me'âlimi Dâr'l-hicre* (nşr. Saîd Abdülfettâh), Mekke 1997; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 296-297; Semhûdî, *Vefâ'u'l-vefâ bi-ahbâri dâr'l-Muştafa* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1404/1984, I, 110; Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 211; a.mlf., "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM*, XI (1954), s. 1; a.mlf., "The Geography of Settlement", *Review of Geography University of Istanbul*, sy. 1, İstanbul 1954, s. 1; Sâlih Ahmed el-Afî, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Başra fi'l-karni'l-evvel el-hicrî*, Beyrut 1969; a.mlf., *İmtidâdû'l-'Arab fi şadri'l-İslâm*, Bağdad 1981, tür.yer.; a.mlf., *Hıta'tü'l-Başra ve mınṭakatüh*, Bağdad 1986, s. 9, 81-87, 93; a.mlf., *Ehlü Fustât*, Kahire 2000, s. 39, 237; a.mlf., "Hıta'tü Başra", *Sumer*, VIII, Bağdad 1952, s. 281-303; a.mlf., "Mınṭakatü Kûfe", a.e., XXI (1965), s. 229-252; a.mlf., "Tanzîmâtü'r-Resûlî'l-idâriyye fi'l-Medineti'l-münevver", *MMİr*, XVII (1969), s. 50-69; a.mlf., "Meşâdirü dirâseti târihi'l-Kûfe fi'l-karni'l-İslâmî'l-ülâ", a.e., XXIV (1974), s. 137-171; a.mlf., "Hıta'tü'l-Medineti'l-münevver", *el-'Arab*, XII, Riyad 1978, s. 1057-1121; F. McGrew Donner, *The Arab Tribes in the Muslim Conquest of Iraq* (doktora tezi, 1975), Princeton University, s. 52-53; L. Massignon, *Hıta'tü'l-Başra ve'l-Bağdâd* (trc. İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1981, s. 22, 53; W. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Settlement*, Varşova 1982, s. 123-125, 127, 161, ayrıca bk. tür.yer.; M. Şevkî b. İbrâhim Mekki, *Sükkânü'l-Medineti'l-münevver*, Riyad 1405/1985, tür.yer.; Abdülbâsîr Bedr, *et-Târîhu's-şâmil li'l-Medineti'l-münevver*, Medine 1414/1993, I, 248-251, ayrıca bk. tür.yer.; G. T. Scanlon, "Al-Fustât: The Riddle of the Earliest Settlement", *The Byzantine and Early Islamic Near East* (ed. G. R. D. King – A. Cameron), New York 1994, II, 170-179; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bede'ülîkten Haderîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 95, 160, 169, 291; Hüseyin Arslan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 253, 317; M. İlyâs Abdülganî, *Büyütü's-şahâbe havle'l-Mescidi'n-nebevi*, Medine 1424/2003, s. 59-151, ayrıca bk. tür.yer.; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (doktora tezi, 2007), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; a.mlf., "Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31, Isparta 2013, s. 73-88.

TAHSİN KOÇYİĞİT

Emevîler ve Abbâsîler. Emevîler ve Abbâsîler'de iskân faaliyeti fethedilen bölgelerdeki kadim şehirler, Basra, Kûfe ve Fustat gibi Hulefâ-yi Râşidîn devrinde kurulan şehirler ile Emevîler ve Abbâsîler döneminde Vâsîr, Kayrevan, Bağdat, Sâmerâ gibi idarî veya askerî maksatlarla tesis edilen yeni şehirlerde olmak üzere üç farklı eksen etrafında gelişti. İlk İslâm fetihleriyle birlikte uygulanmaya başlanan tehcir ve iskân siyaseti, Emevîler ve Abbâsîler döneminde bazı noktalardan farklılık gösterse de sistemli bir şekilde sürdürüldü.

Fethedilen bölgelerde hâkimiyet kurmak ve kalıcı olmak için buralarda yerleştirilecek kabilelere geniş araziler ve köyler iktâ edildi. Tehcir ve iskân siyaseti sadece askerî amaçlara yönelik olmayıp hâkimiyet altına alınan yerlerin İslâmlaşması da hedefleniyordu. Emevîler zamanında iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridinde, Bizans sınırlarına ve yeni kazanılan Orta Asya topraklarına göçebe Arap kabileleri yerleştirildi. Abbâsîler devrinde ise iktâlar devletin siyasal öncelikleriyle bağlantılı biçimde verildi ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir politika izlendi.

Müslüman Araplar, fethedilen bölgelerin güvenliği için ilk olarak sınır boylarında kurulan ordugâhlara iskân edildi. Fetihten itibaren alanı genişleyince ülke içinde kalan ve bir kısmı "dârülhicre" sayılan bu ordugâhlar sivil merkezlerle dönüştü ve yeni yerleşim alanları ortaya çıktı. Fethedilen bölgelerdeki kadim şehirlerin eski düzenleri ve özellikleri korunurken yeni unsurlarla desteklenerek tekrar yapılandırıldı. Dimaşk, Humus ve Taberiye'de olduğu gibi bunların da şehir planları değiştirilmedi ve bu şehirlerin civarında askerî karargâh şeklinde kullanılan mahalleler oluşturuldu. Dimaşk gibi tarihî şehirler dinî ve etnik yapılarına göre mahallelere bölündü, şehrin merkezî kısmında cami ve hükümet binasının çevresinde hânedan mensuplarıyla idareci sınıfın oturduğu küçük bir müslüman mahallesi teşekkül ederken Arap kabileleri, şehrin dışında oluşturulan ve zamanla şehrin büyümesine paralel olarak merkezle bütünleşen yeni mahallelere iskân edildi (Abdülazîz ed-Dûrî, s. 253-254).

Emevîler döneminde Kayrevan ile Vâsîr, Abbâsîler döneminde Sâmerâ gibi askerî, Remle ve Bağdat gibi idarî amaçlı şehirler kuruldu. Bu şehirlerde de mahalleler cami, dârülmâre ve çarşı ekseninde kabile esasına göre birbirinden ayrı birimler halinde düzenlendi. Ayrıca sınırlarda askerî maksatla tesis edilen Münestîr, Sûse, Rabat gibi hisarlar zamanla önemli miktarda sivil yerleşimin görüldüğü şehirlere dönüştü.

İlk Emevî Halifesi Muâviye döneminde Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh kabilecilik faaliyetlerini ortadan kaldırmak için Basra ve Kûfe'deki kabilelerin yerleşimiyle ilgili yeni bir düzenleme yaptı. Basra'da Arap kabilelerinin oturduğu mahalleleri "humus" denilen beş bölgeye ayırdı. Kûfe'de ise yedili sistemi (esbâ) terkedip dörtlül (erba') yerleşim sistemini uygulamaya koydu. Nizârî ve Yemenî kabileleri aynı mahallelerde bir

araya getirdi ve her mahallenin başına bir sorumlu tayin etti. Bu sisteme göre Eh-lû'l-Medîne (Ehlû'l-Âliye, Hicazlılar) birinci, Temîm ve Hermdân (Nizârî ve Yemenî) ikinci, Rebîa ve Kinde (Nizârî ve Yemenî) üçüncü, Mezhic ve Esed (Yemenî ve Nizârî) dördüncü rub'u teşkil ediyordu (Taberî, V, 268). Emevîler devrinde aralarında Mecûsîler'in de bulunduğu kalabalık İranlı gruplar da Kûfe'ye yerleşti.

Valilik merkezi Kûfe'ye getirdiği Suriyeli askerî birlikleri Kûfeliler'e ait evlerde iskân eden Haccâc b. Yûsuf, askerlerin halkı rahatsız etmesi üzerine bu birlikleri yerleştirceği bir ordugâh-şehir kurmaya karar verdi. Askerî bir merkez şeklinde düşünülerek ve etrafı Kûfe, Basra, Fustat'tan farklı olarak bir surla çevrilen Vâsî'tin mahallelerine şehre yerleşen kabileler veya onların geldiği şehirlerin adlarının yanı sıra meşhur kişilerin, "mahalletülverrâkin" gibi meslek mensuplarının yahut "mahalletüş-şarkıyye" gibi şehirde bulunduğu mevkiye göre adlar verildi. Suriyeli birliklerin yanı sıra şehre iskân edilenler arasında Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar da önemli bir yekûn tutuyordu. Kesker bölgesinde yaşayan İran asıllıların ve Nabatîler'in Vâsî'ta yerleşmesini yasaklayan Haccâc, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhara seferinin ardından beraberinde getirip Basra'ya yerleştirdiği Türkler'den bir kısmını Vâsî'ta adlarını taşıyan bir mahalleye iskân etti. Belâzûrî (ö. 279/892) bu Türkler'in soyundan gelen önemli bir topluluğun Vâsî'ta yaşadığını ve İbn Markûf diye tanınan Hâlid eş-Şâtîr'in bunlardan biri olduğunu belirtmektedir (*Fütûhu'l-büldân*, s. 524). Abbâsîler döneminde daha da büyüyen Vâsî'ta yoğun bir Türk göçü oldu ve Türkler burada önemli bir unsur haline geldi.

İkinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Man-sûr tarafından başşehir olarak inşa ettirilen Bağdat'ın planında her mahalle belirli bir etnik veya meslekî gruba tahsis edilmişti. Askerler genellikle surların dışında şehrin kuzey ve batısında, tüccar ve zena-atkârlar Kerh'te Sarât'ın güneyinde oturuyordu. Halife Mu'tasım-Billâh'ın, Bağdat halkı ile Türk askerî birlikleri arasında başlayan gerginliğin tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine Türk askerî birliklerini yerleştirmek için 221 (836) yılında kurdurduğu Sâmerrâ'nın merkezinde câmi-i kebir ve etrafında çeşitli mesleklerle ait çarşılar vardı. Mahallelerin tanziminde ise kabilevî temelin aksine Türk kumandanları ve onların birlikleri esas alınarak Afşin, Eşnâs ve Hâkân Urtûc'un birliklerine tahsis edildi.

İçinde camisi, hamamı, çarşısı ve pazar yerleri bulunan mahalleler geniş yollar ve boş alanlarla birbirinden ayrılıyordu. Halife Türkler'e ait mahalleleri diğer mahallelerden ayırıp komşu mahallelere sadece Ferganalı birlikleri yerleştirdi (Ya'kûbî, s. 59).

İlk iskânın Hz. Osman döneminde başladığı Horasan'da Muâviye dâimî ordugâhlar kurmak için aileleriyle birlikte çok sayıda askeri bölgeye iskân etti (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 204). Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından 45 (665) yılında gönderilen Umeyr b. Ahmer, Araplar'ı Merv'e iskân eden ilk kumandan olarak zikredilir. Ziyâd 51'de (671) Horasan valiliğine tayin ettiği Rebî' b. Ziyâd'ın emrine verdiği, Basra ve Kûfe'deki Araplar'dan 50.000 civarında askeri aileleriyle birlikte iskân için Merv'e gönderdi (Belâzûrî, s. 576-577). Ziyâd ayrıca Şîiler ve Hâricîler gibi muhalif unsurlardan bir kısmını Irak dışındaki bölgelerde mecburi iskâna tâbi tuttu. Bunların yanı sıra Irak'tan kendi istekleriyle gelenler ve kendileri için güvenli yer arayan bazı Şîi ve Hâricî gruplar da Horasan'a gelip çeşitli merkezlere yerleşti. Emevî halifelerinden Abdülmelik döneminde isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın başarısız olmasından sonra ordusunun büyük kısmı Horasan'da çeşitli merkezlere dağıldı. Belh civarındaki Bilâdülarab diye adlandırılan Hulm şehri ve çevresi fetih yıllarında Esed, Temîm ve Kays kabilelerine iskân amacıyla iktâ edildi. Küçük bir şehir olan Hulm'ün köyleri, bahçeleri, vadileri ve tarıma elverişli geniş arazileri vardı (Yâkût, II, 285). Kabilelere iktâ edilen ve kabile düzenine göre hizmet veren köylerin bölgeye Arap iskânı açısından büyük önem taşıdığı düşünülmektedir (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 205). Horasan ve Mâverâünnehir'deki büyük şehirler I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan süreç içinde Araplar'ı cezbeden merkezler arasında yer alıyordu.

Emevîler ve Abbâsîler zamanında önemli iskân merkezlerinden biri de İran'dı. Emevîler, Hûzistan'ın merkezi Ahvaz'ı bölgedeki Hâricîler'e karşı bir üs olarak kullandılar. Haccâc b. Yûsuf'un kumandanı Mükrem b. Mutarrîf'in Ahvaz yakınlarında kurduğu ordugâh daha sonra Askerimükrem adıyla bir şehir haline geldi. Azerbaycan sınırındaki İran şehirlerinde ordugâhlar kuruldu ve buralara Arap kabileleri iskân edildi. Önce Basra ve Kûfe'ye yakın şehirlere, ardından Kâşân, Kazvin ve Rey gibi Orta İran şehirlerine Arap göçmenleri yerleştirildi ve bunlar doğuda

Sistan'a kadar ulaştı. Kabileler halinde göç eden Araplar'ın yanı sıra cihad için sınır boylarına giden gaziler ve Irak'ta tutunamayan bazı Hâricî ve Şîi gruplar da İran'a gelip yerleştiler. Benî Temîm'den Hâricî lideri Urve b. Üdeyye'nin taraftarları İstahr ve civarına gitmişti. Arap göçüne rağmen bölgede Kum dışındaki şehirlerde Araplar küçük bir azınlık durumundaydı (*a.g.e.*, sy. 2 [2000], s. 207). İsfahan da Emevîler döneminde önemli göç merkezlerinden biriydi. I. Mervân zamanında Hüzeyl b. Kays el-Anberî'nin vali tayin edilmesi-nin ardından Anber kabilesi başta olmak üzere Emevîler döneminde çoğunluğunu İranlılar'ın teşkil ettiği İsfahan'a Kûfe ve Basra'dan gelen Sakîf, Temîm, Dabbe, Huzâa, Hanife, Abdülkays kabileleri yerleştirildi. İran'ın güneyindeki Şîraz'ın bugünkü yerleşim alanının 74 (693) yılında Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî veya daha sonra amcasının oğlu Muhammed b. Kâsım tarafından kurulduğu kaydedilmektedir (*DİA*, XXX, 182). Diğer taraftan Haccâc b. Yûsuf'un Sind'in fethine yolladığı Muhammed b. Kâsım, Şîraz'dan hareket ederek bazı merkezlerin ardından Deybül'ü fethetti (93/712). Orada bir cami yaptırdı ve merkezden gönderilen 4000 kişiyi iskân edip Sind'deki diğer şehirlere yöneldi ve Sind topraklarının tamamını ele geçirdi.

İlk iskânın Hz. Osman zamanında gerçekleştiği Azerbaycan ve İrmîniye, Emevîler ve Abbâsîler zamanında önemli göç merkezlerinden biri haline geldi. Kâlikâlâ'yı (Erzurum) fetheden birlikleri desteklemek için Suriye Valisi Muâviye tarafından gönderilen 2000 Suriyeli asker yerleştirilmesi ve bazı toprakların Arap birliklerine iktâ edilmesiyle başlayan iskân (Belâzûrî, s. 278) şehrin zaman zaman Bizanslılar'ın eline geçmesine rağmen sürdü. 137'de (754) yeniden Bizanslılar tarafından işgal edilen, halkının bir kısmının öldürülüp bir kısmının esir alındığı Erzurum üç yıl sonra Abbâsî Halifesi Mansûr tarafından tekrar alındı ve fidye ile kurtarılan esirlerin yanı sıra şehre yeni birlikler gönderildi (*a.g.e.*, s. 280). Mehdî-Billâh zamanında ise buraya Türk birlikleri yerleştirildi. Ancak daha sonra Malazgirt zaferinin ardından Emîr Saltuk'un Erzurum'u fethetmesine kadar şehir iki taraf arasında birkaç defa el değiştirdi.

Hz. Osman zamanında fethedilen Arrân'ın merkezi Berdea, Debîl, Beylekân gibi diğer askerî merkezler bir ara Hazarlar'ın eline geçtiyse de tekrar hâkimiyet altına alındı ve yeniden iskân edildi. Muâviye b. Yezîd'in halifelikten çekilmesinin

(64/684) ardından başlayan iç savaşlar esnasında bağımsızlığını kazanan bölge halkı Abdullah b. Zübeyr'in bertaraf edilmesinden (73/692) sonra itaat altına alındı ve şehirler yeniden iskân edildi. Mesleme b. Abdülmelik Bâbülebvâb (Derbend) Kalesi'ne 24.000 muhafız yerleştirdi (a.g.e., s. 291). Abbâsî Halifesi Mansûr, Erciş es-Suğrâ ve Erciş el-Kübrâ adlı merkezleri kurarak Filistin'den getirilen askerleri buralara yerleştirdi (a.g.e., s. 295). Hz. Ali döneminde Erdebil'e yerleşen kabilelerin çoğu Emevîler döneminde iktâ sahibi idareciler ve kabile liderlerinin himayesine girdi. Neticede iktâ sahipleri hukuken geniş arazilere sahip oldu (a.g.e., s. 460-461). Ayrıca Ezd'in ve Hemdân'ın bazı kolları ile Tay ve Kinde'den birer grup bölgeye geleerek yerleşti.

İslâm'dan önce buraya yerleşen Kaysî Arap kabilelerine göre merkezi Musul olan Diyârebîa, merkezi Rakka olan Diyârimudar ve merkezi Âmid olan Diyârbekir olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılan ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde büyük göç alan el-Cezîre'ye Emevîler zamanında da Arap yerleşimi sürdü. Hz. Osman'ın Suriye Valisi Muâviye her kabileye şehir merkezinin uzağında bir bölge ayırdı. Temîm, Kays ve Esed'e mensup bazı kabileleri de Habur'un batısında Diyârimudar'a iskân etti (a.g.e., s. 245; Dûrî, s. 99-102). Yemenliler'in ve özellikle Kelbîler'in sadakatının devamını sağlamak isteyen Emevî yönetiminin Suriye'de Kaysî iskânına izin vermemesi bu kabileleri el-Cezîre'ye yönlendirdi (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 212).

Yemenli bazı Arap kabileleri İslâm'dan çok önce Suriye'ye gelmişlerdi. İslâmî fetihler Arap kabilelerinin bölgede iskânına yeni bir hız kazandırdı. Bizans sınırında stratejik bölge olan Suriye sahillerindeki ziraata elverişli arazileri Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren iskân amacıyla iktâ edilmeye başlandı. Hz. Osman'ın emriyle Suriye Valisi Muâviye sahillerdeki askerî mevzileri yeniden inşa veya tahkim ederek birlikler yerleştirdi, askerlere maaş bağladı (Belâzûrî, s. 245). Bu birliklerin yanı sıra kendi istekleriyle bölgeye gelen kabileler daha ziyade eski merkezlere iskân edildi. Kelbîler'e dayanan gücünü gittikçe arttıran Muâviye Benî Temîm, Kays, Esed gibi kabileleri Suriye'nin çeşitli bölgelerine iskân etti. Bölgede Kaysîler'in ilk merkezi ise Karkisiya idi. Emevî dönemi başlarından itibaren Kinnesrîn cündü ve Halep kırsalında Bâlis cihetinde Fırat'a kadar Tenûh kabilesi yayıldı. Kinnesrîn'in merkezinde

ekseriyeti Kilâb ve diğer boylardan olmak üzere Adnânî Tağlib kabilesi teşkil ediyordu. Humus Yemenî Kudâa, Kinde, Tay, Tenûh, Himyer ve Kelb kabilelerinin merkezi durumundaydı. Ancak burada İyâd ve Kays'tan da küçük gruplar vardı. Dimaşk cündünde Gassânîler en kalabalık grubu oluştururken orada Kudâa, Kinde ve Kaysî kabileler de bulunuyordu. Tedmür, Benî Kelb kabilesinin merkeziydi. Ürdün cündünde Kudâa, Hemdân, Gassân, Mezhic, Has'am; Filistin cündünde Lahm, Cüzâm, Kinâne, Kays, Âmile, Belkayn, Kinde kabileleri ve az sayıda Kelbî yerleşmişti. Bölgede çoğunluğu Yemenî kabileler oluyordu. Abbâsîler'in iktidara geçmesi, Suriye'de iskân edilmiş başta Tenûhîler olmak üzere pek çok Arap kabilesi için düşüşü temsil etti. Bu dönemde Benî Rebîa ve Benî Hanîfe gibi Arap kabilelerinden de bölgeye gelenler oldu.

Bazı İranlı kabileler, yahudiler, Kiptîler, Hindistan kökenli Zut ve Seyâbice de Beyrut, Sûr ve Sayda şehirlerine yerleştirildi (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 213). Muâviye döneminde Zutlar'ın bir kısmı Çukurova ve Antakya kıyılarına iskân edildi. Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in Küfe'den gönderdiği İranlılar'dan bir grubun ise Antakya'ya yerleştirildiği bilinmektedir. Abdülmelik b. Mervân döneminde iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridinde ve Bizans sınır boylarına göçebe Arap kabileleri iskân edildi (Belâzûrî, s. 196, 199, 504). I. Velid zamanında Muhammed b. Kâsım es-Sekaffî'nin İndus vadisinden getirdiği, Batîha'ya yerleştirilen Zutlar mandalarıyla birlikte Massisa'ya (Misis) yollandı. Bu arada Bizans gazâlarıyla meşgul olan ve kendilerine "zühhâdü's-sugûr" denilen dervişler sahil bölgelerinde iskân edildi. Aynı dönemlerde Bizans kökenli hristiyanlardan Mârûnîler ve sık sık isyan çıkaran Cerâcime de (Merdeiler) bölgeye yerleşti. Çok sayıda Arap kabilesi Filistin'de iskân edildi. Halife Abdülmelik b. Mervân buraya ve özellikle Kudûs'e büyük önem verdi. Kendisinin başlattığı, daha sonra devam eden imar ve iskân faaliyetleri neticesinde Kudûs'te Arap nüfusu giderek arttı.

Abbâsîler döneminde valilerin görevlerinin başında orduları hazırlamak ve mensuplarını stratejik yerlerde iskân edip ihtiyaçlarını sağlamak geliyordu. Halife Mansûr'un emriyle Malatya ve Adana tahkim edilerek her iki şehre Horasanlı birlikler yerleştirildi. Sınır şehirlerini tahkim ettiren Hârûnürreşid müstahkem noktalara gönüllü savaş birlikleri yerleştirdi. Hilâfetinin son yıllarında 215-218 (830-833)

arasında Bizans'a karşı bizzat kendisinin de katıldığı üç sefer düzenleyen Halife Me'mûn fethedilen Orta Anadolu'daki Tyana'ya (Tuana) müslüman nüfus iskân etti. Abbâsîler sadece askerî tedbirlerle yetinmedi, sınır bölgelerinde kalabalık bir nüfus bulundurarak boşalmış olan yerleşim birimlerini canlandırdı ve İslâmlaşmalarını hedef aldı. Beyrut, Sayda, Trablus gibi sahil şehirlerini hedef alan Bizans saldırıları ve iç kesimlerdeki isyanları önlemek üzere bölgeye Tenûh ve Kilâb gibi Arap kabileleri yerleştirildi. Aynı şekilde Arap kabileleri Lübnan'ın dağlık bölgesinde iskâna ve halkı tarafından terk edilmiş yerleşim birimlerine gitmeye teşvik edildi. Bu sırada Tenûhîler, Arslânîler dağlık bölgeye göç ettiler. Daha sonra Benî Âmile, Kaysîler ve Yemenîler'den bazı kabileler buraya gelerek sahil ve dağlık kesimde bazı bölgelere yerleşti.

Hz. Ömer zamanında Suriye ve el-Cezîre fetihlerinden sonra Herakleios'un sınır bölgelerinde yaşayan halkı iç kısımlara çekmesiyle oluşan geniş saha Emevîler devrinde iskâna açıldı. Ayrıca sınırdaki şehirlerin iskân edilmesiyle ortaya çıkan, Sugûrüşşâm ve Sugûrölcezîre olmak üzere ikiye ayrılan sınır bölgesi, Tarsus'tan başlayıp Adana-Misis-Maraş-Malatya hattını takip ederek Fırat'a kadar uzanıyordu.

Hz. Ömer devrinde müslümanların hâkimiyeti altına giren Mısır, Emevîler zamanında da göç almaya devam etti. Muâviye döneminde 27.000 civarında bir askerî birlik İskenderiye'ye yerleştirildi (Makrîzî, *el-Hıta*, I, 168), Esed kabilesinden bir grup da Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından buraya gönderildi. Ayrıca Ziyâd, Ezd kabilesinden Hâricîler'e mensup bir grubu Mısır'da iskân etmişti. Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah zamanında Hz. Hüseyin taraftarlarının bir kısmı diğer bölgelerin yanı sıra Mısır ve İfrîkya'ya gönderildi. 107'de (725) meydana gelen Kiptî isyanı yüzünden Mısır'ın haraç âmili İbnü'l-Habhâb'ın Mısır divanına asker kaydı teklifi üzerine Halife Hişâm'ın izniyle bazı kabileler Fustat'ta iskân edildi. Yaklaşık 3000-5000 Kaysî aile Suriye çöllerinden deltanın doğu tarafına, Havfûşşarkî diye bilinen bölgeye nakledildi (a.g.e., I, 80, 83). Fustat'ın 670'li yıllarda 70.000 civarında olan nüfusunun Emevîler'in yıkılış yıllarında 100.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Kuruluş sırasında gayri müslimlere kısmen sınırlama getirildiyse de zamanla hristiyanların sayısının arttığından ve kırsal kesimlerden çok sayıda Kiptî'nin şehire yerleştiğinden bahsedilmektedir (Kubiak,

s. 123-125, 127). Diğer taraftan İbnü'l-Habîb, Bâcilerle bir anlaşma yaptı, ardından aralarında Cüheyne, Himyer ve Hevâzin'den kabilelerin de yer aldığı Arap kabileleri Kızıldeniz ile Nil arasındaki Bâce bölgesine yerleşti. Abbâsiler zamanında Benî Nasr, Benî Âmir b. Sa'saa, Hevâzin ve Süleym'den aileler aralıklarla bölgeye geldiler. Mansûr döneminde bunların sayısı 5000'e ulaştı. Mu'tasım-Billâh devrinde ordudaki güçlerini kaybeden Arap asıllı askerler kitleler halinde Nil vadisine göç ettiler. Ceâfire, Cüheyne ve Belî kabilelerinden gelenler çeşitli merkezlere yerleşti. Mütevekkil-Alellah döneminde göç ettirilen Adnânîler'e mensup Kenzîler, Fâtımîler devrinden itibaren Saîd bölgesinin (Yukarı Mısır) tarihinde etkili oldular.

Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh, 368'de (978) Karmatîler'i destekleyen Suriye ve Irak'taki Benî Hilâl'in büyük bir kısmını cezalandırmak için Saîd bölgesine göç ettirdi. Bu yağmacı bedeviler sadece ziraatla meşgul olmaları için mecburi iskâna tâbi tutuldu. Ancak Benî Hilâl ile Benî Süleym'in bölge için zararlı hale gelmesi üzerine isyancılarla başa çıkmakta zorlanan Fâtımî halifeleri, 441'den (1049-50) itibaren onları devlete itaattan ayrılan Zirî hânedanını cezalandırmak amacıyla Kuzey Afrika'ya göç ettirmeye başladılar. Bunların gelişi Mağrib'in siyasî ve iktisadî durumunun bozulmasına sebep oldu. Öte yandan Fâtımîler, Üşmûneyn'deki Cüheyne'li Asyût'a sürüp yerlerine Şii Ceâfire kabilelerini yerleştirdiler.

İfrîkiye valiliğine tayin edilen Ukbe b. Nâfi', 50 (670) yılında Mağrib seferlerine çıkışında üs olarak kullanmak üzere Kayrevan şehrini kurdu. Bir cami ve hükümet konağı yaptırarak başlattığı inşaatı beş yılda tamamlanan şehre Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabileleri mensupları ile Horasan'dan gelen göçmenler ve yerli Berberîler iskân edildi. Kayrevan, Abdülmelik b. Mervân zamanında dönemin büyük şehirleri arasına girdi. İfrîkiye ve Mağrib Valisi Mûsâ b. Nusayr, 89 (708) yılında Tanca valiliğine tayin ettiği Târik b. Ziyâd'ın emrine 17.000 Arap, 12.000 Berberî askeri verdi. Atlas Okyanusu ile Cebelitârik sahillerinin temas sahasındaki ilk askerî üs olan Tanca, bu tarihten itibaren özellikle Endülüs fethini gerçekleştirecek birliklerin toplanma noktası oldu.

Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid'in İfrîkiye Valisi Herseme b. A'yen, Akdeniz'den gelecek Bizans saldırılarına karşı Hammâmet

körfezinin güney sahilinde Münestîr Ribât'ını yaptırdı. Kendilerini cihada ve ibadete adan binlerce murâbit buradaki evlerde kalıyordu. III. (IX.) yüzyılda Ağlebî hâkimiyetinde gelişen Sûse bu dönemde bölgenin Kayrevan'dan sonra en önemli şehirlerindendi. Abbâsiler zamanında Cezayir'de hüküm süren bir hânedan olan Rüstemîler, Ağlebîler'le sürekli mücadelede kurtulmak için İbâzî kabileleri Trablus ve Güney Tunus'ta iskân ettiler. Midrârî Emîri I. Elyesa', 199 (814-15) yılında Sicilmâse'yi genişletip kabileleri belirli mahallelere yerleştirdi. Sahrâ'da yaşayan bazı kabileler de Sicilmâse'de iskân edildi. Bir ulucami ile köşkler ve idarî binaların inşa edildiği Sicilmâse, İslâm mimarisinin önemli merkezlerinden biri haline geldi.

Murâbitlar'ın başşehri Merakeş, Lemtûneliler'in yerleştirildiği bir ordugâh-şehir olarak kuruldu. Muvahhidî Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr, İfrîkiye ve Trablus-garp'ta yaşayan Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerine mensup binlerce bedevî Arap'ı Atlas Okyanusu sahillerine yerleştirdi. 649'da (1251) Merînî hâkimiyetine geçen Rabat ve Selâ, Endülüs'ten gelen bazı grupların iskân edildiği askerî bir bölge haline getirildi. Özellikle 1609-1614 yıllarında Endülüs'ten sürgün edilen müslümanların önemli bir kısmı bu iki şehre yerleştirildi.

Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'te fethedilen toprakları askerleri arasında dağıttı. Önemli bir bölgeyi devletin denetimi altında tutup "humus" olarak adlandırılan bu bölgedeki arazileri toprağın işlenmesi şartıyla kumandanlarına taksim etti. Arazileri çocuklarına miras bırakma hakkına da sahip olan kumandanlar "ehlül'l-ahmâs", oğulları ise "ebnâül'l-ahmâs" diye adlandırıldı. Ancak Mûsâ'nın Dimaşk'a çağırılması yüzünden fethedilen toprakların tamamını dağıtmadığı da söylenir (Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî v.dğr., s. 65, 454-455). Doğu İslâm devletlerindeki atâ sisteminin yerine uygulanan bu sisteme göre askerler atâ yerine üründen pay alıyorlardı (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 217). Humusa dahil edilen Arap askerleri fethedilen bölgelerdeki şehir merkezlerine ve kalelere dağıtıldı. Bununla beraber askerî birliklerin çoğunluğu idarî merkez Kurtuba'da (Cordoba) toplanmıştı (İbnü'l-Ebbâr, I, 61). Müslümanlar 93 (712) yılında Gırna'ta'yı fethedince diğer bölgelerde yaptıkları gibi başta Benî Kilâb olmak üzere bazı Arap kabilelerini ve civardaki yahudileri toplayarak buraya yerleştirdiler, şehrin güvenliğini de az sayıdaki müslüman

muhafızla birlikte onlara bıraktılar. Fetihten itibaren başlayan iskân politikası neticesinde Endülüs'te IX. yüzyıla gelindiğinde Berberî ve Arap nüfusu yarım milyonu aşmıştı (Özdemir, s. 186). Bu arada Endülüs'ün fethinde önemli rol oynayan Berberîler'in idarecilerin kendilerine gereken değeri vermediğini, kıraç ve dağlık arazilerde yaşamak zorunda bırakıldıklarını ileri sürerek ayaklanmaları (DİA, XI, 212) onların daha ziyade dağlık bölgelerde, verimsiz topraklarda iskân edildiğini göstermektedir.

123 (741) yılında isyancı Berberîler karşısında zor durumda kalınca Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçen yaklaşık 10.000 kişilik Suriyeli birlikler sebebiyle Kurtuba'nın nüfusu çok fazla artmıştı. 125'te (743) Endülüs valiliğine getirilen Ebû'l-Hattâr bu askerleri çeşitli bölgelere dağıttı. Dimaşk cündünü İlbîre (Elvira) vilâyetine, Humuslular'ı İşbiliye'ye (Sevilla), Kınnesrînliler'i Ceyyân'a (Jean), Ürdünlüler'i Reyeye'ye (Raiyo), Filistinliler'i Şezûne'ye (Sedona) ve Mısırlı askerleri Tüdmîr'e iskân etti. Onların yerleştirildiği merkezlere gelmiş oldukları Dimaşk, Humus, Kınnesrîn gibi cünderin isimleri verildi (İbnü'l-Ebbâr, I, 61; İbnü'l-Esîr, V, 491). Bu tarihlerde Yemenli kabilelere mensup bazı aileler de aynı bölgede iskân edildi. Eski şehirlerde yeni düzenlemelerin yapıldığı Endülüs'te müslümanların kenar mahallelere yerleştirildiği görülmektedir. IV. (X.) yüzyılda yedi kapıyla dışarıya açılan başşehir Kurtuba'nın içinde yirmi bir mahalle varken şehrin kenarında çoğunluğunu yerli müslümanların oluşturduğu mahallelerin sayısı da yirmi birdi (DİA, XXVII, 324).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1415/1995, s. 115, 156, 169; Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ – Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1407/1987, s. 160-161, 195, 196, 199, 245, 263, 278, 280-282, 291-292, 295, 322, 460-465, 504, 524, 576-577; Ya'kûbî, *el-Büldân* (nşr. M. Emîn Dannâvî), Beyrut 1422/2002, s. 25-29, 57-65, 158, 185-188; Taberî, *Târih* (Ebû'l-Fazl), V, 268; İbnü'l-Kütyye, *Târihu iftîhâi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1989, s. 43-44; Makdisî, *Ahşenü'l-tekâşim*, s. 137-138; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 285; IV, 261-266, 490-493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 491; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ* (nşr. Hüseyin Münis), Kahire 1985, I, 61, 67-68; Makrîzî, *el-Hıta*, I, 80, 83, 168; a.mlf., *el-Beyân ve'l-İrâb 'ammâ bi-arzi Mısır mine'l-'Arab* (nşr. Abdülmecid Âbidîn), Kahire 1989, s. 66, 69; W. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Settlement*, Varşova 1982, s. 123-125, 127; Sabrî Fâris el-Heysî, "el-Medînetü'l-İslâmiyye ve haşâ'ışühâ", *Buḥûş-şü'l-mü'temeri'l-coğrafiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel*,

Riyad 1404/1984, V, 47-74; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *Lübnân mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ su-kûti'd-devleti'l-Ümeviyye*, Trablus 1410/1990, s. 89-106; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, s. 31-95, 102-146; M. Azeb Desûki, *el-Ğabâ'ilü'l-'Arabiyye fî Bilâdi's-Sâm*, Kahire 1998, s. 5-45; Halîl İbrâhîm es-Sâmerrâi v.dğr., *Târîhu'l-'Arab ve haðâratühüm fî'l-Ende-lüs*, Beyrut 2000, s. 65, 454-455; Abdülâzîz ed-Dürî, *Evrâk fî'l-târîh ve'l-haðâre: Evrâk fî'l-târî-hi'l-iqtisâdi ve'l-ictimâ'i*, Beyrut 2009, s. 97-112, 241-262; Mehmet Özdemir, *Endülüs*, Ankara 2014, s. 185-207; Khalil Athamina, "Emevî Hila-feti Döneminde Arap İskânı" (trc. Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Adapazarı 2000, s. 203-226.

İSMAİL YİĞİT

Selçuklular. 426 (1035) yılında Ceyhun (Amuderya) nehrini geçerek Horasan'a gi-ren Selçuklular, Gazneliler'e karşı kazan-dıkları zaferin ardından önce Horasan, ar-dından İran coğrafyasının büyük bir bölü-münü ele geçirdiler. Selçuklular'ın başarısı yeni Türkmen boylarının kalabalık kitleler halinde İran coğrafyasına girmesine vesile oldu. Dandanakan Savaşı'nı (431/1040) ta-kip eden yıllarda Selçuklu hâkimiyeti Orta ve Batı İran'da hızla yayılırken Türkmen boylarının Horasan üzerinden batıya akışı da devam etmekteydi. Bu geniş kapsamlı göç hareketi yerleşik İran coğrafyasında ciddi rahatsızlıklara yol açtı. Göçebe Türk-men boyları, kadîm bir ziraat kültürü ve gelişmiş bir şehir hayatının bulunduğu İran coğrafyasında kalabalık hayvan sürü-leri için gerekli otlakları sağlamakta sıkıntı çekmekteydi. Hayat tarzlarından dolayı sü-rekli göç etmek zorunda kalan bu kitleler, zaman zaman göç yolları üzerinde mevcut yerleşik unsurlara ait tarla ve bahçelere büyük zararlar vermekteydi. Göçebe Türk-menler'den duyulan rahatsızlık, bizzat Abbâsî Halifesi Kâim-Bierrillâh tarafından Türkmen reislerine ve Sultan Tuğrul Bey'e bildirildi (İbnü'l-Esîr, IX, 349-350). Kendi boy beylerinin yönetiminde son derece hareketli ve dinamik bir yapıya sahip olan Türkmenler, aynı zamanda isyan eden veya taht mücadelelerine giren Selçuklu hânedan üyelerini desteklemekteydi. İbrâ-him Yinal, Kutalmış ve Arslan Argun gibi hânedan üyelerinin Türkmenler'den güç ve destek aldığı bilinmektedir. Nizâmül-mülk'ün *Siyâset-nâme*'sindeki bazı ka-yıtlar Türkmenler'in Selçuklu Devleti'ne verdiği rahatsızlığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır (s. 139). Selçuklu Devleti'ni ciddi biçimde meşgul eden bu rahatsızlık-lar Selçuklu idarecilerini Türkmenler'e kar-şı tedbir almaya zorladı. Selçuklu devri İran şairi Am'ak-ı Buhârî, Sultan Alparslan için

kaleme aldığı bir methiyede İran'ın Türk-menler tarafından harap edildiğine dikkat çekerek şimdi "iyi talihli şah" tarafından yeniden bayındır hale getirildiğini belirt-mektedir (*Divân*, s. 188-189).

Selçuklu sultanları soydaşlarını ya Ho-rasan'ın doğusunda tutmaya ya da impa-ratorluk ekonomisine ve şehir kültürüne en az zarar verecek şekilde Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirmeye çalıştılar. İbnü'l-Esîr'in 440 (1048-49) yılı olaylarıyla ilgili bir kaydına göre İbrâhîm Yinal, Mâverâünnehir'den kendi yanına gelen Oğuzlar'a burada kalmalarının ve ihtiyaçlarını burada karşılamalarının ülkeyi büyük bir sıkıntıya soktuğunu, Bizans'a doğru gazâyâ çıkıp cihad etmelerinin daha doğru olacağını, böylece ganimet elde edeceklerini, kendisinin de onların peşinden gidip yardımcı olacağını söyledi (*el-Kâmil*, IX, 415). Neticede Dandanakan Savaşı'nı izleyen on yıl içerisinde Türkmen boylarından önemli bir kitlenin Azerbay-can'a, el-Cezîre'ye ve Doğu Anadolu'ya ulaştığı anlaşılmaktadır. Yine Doğu Ho-rasan'da bulunan kalabalık bir Türkmen kitlesi de yerleşik hayata zarar vermesine engel olmak düşüncesiyle Belh ve çevre-sinde tutuldu (Özgüdenli, s. 94, 280). Bi-zans üzerine yönlendirilen kalabalık göç dalgası ve bu göç dalgasının önünü açmak için yapılan akınlar Selçuklu-Bizans ilişki-lerinin şekillenmesinde etkili oldu. Tuğrul Bey, İbrâhîm Yinal ve Kutalmış gibi Sel-çuklu hânedan üyelerini Bizans Devleti'nin direncini kırmak ve Azerbaycan coğraf-yasında toplanan Türkmenler'in önünü açmakla görevlendirdi. Tuğrul Bey'in si-yasetini devam ettiren Sultan Alparslan Artuk, Dânişmend, Saltuk, Mengüçük, Çavlı ve Çavuldur gibi Türkmen beylerini Anadolu'da gazâ yapmaya teşvik ederek Azerbaycan coğrafyasında yığılan ka-labalık Türkmen boylarının önünün açıl-masını sağladı (Reşîdüddin Fazlullâh-ı He-medânî, *Câmi'u't-tevârih*, II/5, s. 37-38). Selçuklu sultanlarının bu uzak gö-rüşlü siyaseti, bir yandan Türkmenler'in İran coğrafyasında yarattığı rahatsızlığın önüne geçerken diğer yandan onlara ha-yat tarzları için son derece elverişli yeni yurtlarının kapılarını açtı.

Anadolu'ya gitmeyip İran coğrafyasında kalan Türkmenler bu coğrafyada kendileri için en elverişli bölgeleri aradılar. Oldukça sıcak ve kuru bir iklime sahip olan Gü-ney İran, Asya bozkırlarının sert iklimine alışmış olan göçebe Türkmenler için ca-zip değildi. Kırman Selçuklu Hükümdarı

Kavurd Bey şöyle diyordu: "Ben Türk'üm, sıcak iklim benim ve askerlerimin yara-tılışına uymaz" (Muhammed b. İbrâhîm, s. 333). Bunun yanında rutubetli hava-sı, bol yağışı ve ormanlık bitki örtüsü-yle yine göçebe hayat tarzına uymayan Hazar deniziyle Elburz dağları arasında kalan Taberistan, Mâzenderan, Rûyân ve Gîlân bölgeleri de Türkmenler için el-verişli sayılmazdı. Neticede Türkmenler, İran coğrafyasında Horasan'ın doğusu ve kuzeyi, Elburz dağlarının güney etekleri, Irâk-ı Acem'in kuzeybatısı ve Azerbaycan bölgelerinde toplandılar. Bu coğrafyada hiçbir bölge serin yaylalar, gür akarsular ve geniş otlaklar peşinde koşan göçebe Türkler için Azerbaycan coğrafyası kadar çekici değildi.

Selçuklu sultanlarının İran coğrafyasın-da kalan Türkmen kitlelerini yerleşik ha-yata geçirmeye çalıştıklarına dair kaynak-larda herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte özellikle VI. (XII.) yüzyıl sonları ile VII. (XIII.) yüzyılın başlarına ait bazı ono-mastik ve toponimik deliller, göçebe Türk-menler'den bir kısmının çok yavaş da olsa yerleşik hayata geçtiğini göstermektedir. I. P. Petruşevsky'nin bir tetkiki, XII. yüzyıl ortalarında Horasan'daki Sebzevâr şeh-rinde bulunan kırk bir aristokrat aileden yirmi dördünün Arap, on ikisinin İran, bi-rinin Türk asıllı olduğunu ortaya koymuş-tur (Petruşevsky, V [1948], s. 88). Yine 604 (1207) yılında Erdebil'de kaleme alınan bir tarla alım satım senedinde Uygur Türkü olduğu anlaşılan Beglik tarafından Uy-gur harfleriyle yazılan bir şahitlik kaydı, bu tarihlerde Azerbaycan coğrafyasında yerleşik hayata geçen Türkler'in varlığını göstermektedir (Doerfer, XIII [1981], s. 154, 159-160). XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyılın başlarına ait bazı tarla alım satım senetlerinde geçen Türkçe şahıs adları da bu durumu desteklemektedir (Gronke, s. 533-546). Reşîdüddin Fazlullâh-ı He-medânî tarafından 709 (1309) yılında Tebriz yakınlarında kurulan Rab'ireşîdî Külliyesi'ne ait vakfiyede Ak-bulak, Alın-cak, Tekme-daş, Cebelü, Davşan tepesi, Karacalı, Kızılca, Kuruçay gibi onlarca Türkçe köy ve mezra adına rastlanması (*Vakf-nâme-yi Rab'-i Reşîdî*, s. 318-329) Azerbaycan coğrafyasında yerleşik haya-ta geçen Türkmenler'in VIII. (XIV.) yüzyıl başlarında artık ciddi bir orana ulaştığını ortaya koymaktadır. Van gölündeki Lim (Adır) adasında bulunan bir Ermeni ma-nastırına ait 705 (1305) tarihli Arapça vak-fiyede yer alan Hazar Beg, Emîr Beg, Köl, Tuzcu, Kanlı, Yokuş, Şay-geldi, Yulduzhac